

בנקאות וקואופרציה

הבנקאות היהודית וצמיחת המשק בתקופת המנדט

נחום גרוס

א. הקדמה

בתהליכי המודרניזציה והתייעוש בעת החדשה התגבשו ארבע (או אף חמש) קבוצות ברורות של ענפי ייצור ותעסוקה. הראשונה ('הענפים הראשוניים') כללה בראש ובראשונה את החקלאות בצורתה החדשה המתהווה – התמחות בייצור חקלאי־ממש ונטישת מרבית העיסוקים האחרים של בתי־האב המסורתיים, לרבות ענפי הדיג והצייד ודומיהם. הקבוצה השנייה ('הענפים השניוניים') כללה את המלאכות והתעשייה וכן את הפקת המחצבים, ככל שלבשה אופי תעשייתי יותר. תהליכים של תמורות טכנולוגיות ושל יתר התמחות (בפרט במשק הכפרי) גרמו לצמצום חלקו של הייצור 'הראשוני' בתוצר ובתעסוקה ולגידול חלקו של הייצור 'השניוני' בהם, אך בלי שהתעשייה תתפוס את מקומה של 'החקלאות' בתור הענף המרכז את הרוב המכריע של התוצר והתעסוקה.

התעשייה לא תפסה מקום זה עקב הגידול בחשיבותם ובהיקפם של ענפי הייצור 'השלישוני', אלה שכונו גם 'ענפי השירותים', והם קבוצה שמוטב למעשה להבחין בין שניים או שלושה חלקים נפרדים הקיימים בה: א) שירותים שהצורך בהם נובע בעיקרו מתהליך של התמחות גוברת בשאר הענפים, וגידולם מושפע מתהליך זה אך גם תורם להמשך התקדמותו; אלה ענפי המסחר, התחבורה והתקשורת, והשירותים הפיננסיים לסוגיהם; ב) השירותים הציבוריים לסוגיהם, אלה שרשויות השלטון מספקות וכן המוסדות 'ללא כוונת רווח'; ג) השירותים האישיים, המכוונים לסיפוק צורכי הצרכנים במישרין.

מובן שההבחנה בין סוגי השירותים, הציבוריים והאישיים, היא שרירותית בחלקה שכן היא מתחשבת יותר ביצרן השירות ופחות במהותו (כך למשל בשירותי חינוך ובריאות). מכל מקום, התפתחות שירותים אלו משקפת את התפתחות הממשלים המודרניים, את הפיכת חיי החברה (ובמיוחד החברה העירונית) למסובכים יותר ואת העלייה ברמת החיים. וכן יש להעיר כי בהמשך צמיחתם של המשק והחברה המודרניים, חלק גדול והולך מהשירותים הנמנים עם הסוג הראשון שהזכרנו כוון גם הוא לסיפוק ישיר של צורכי הצרכנים; זה היה ללא ספק אחד הסממנים של התהוות המשק הפוסט־תעשייתי.

נקודת מבט נוספת מתייחסת לגורמי הצמיחה המודרנית, זו המאופיינת ברציפות רבה

לעומת הצמיחה במשקים מסורתיים, אף אם אין אחידות בקצבה. בגישה הכלכלית המקובלת נטו לייחס את הצמיחה לגורם ההון החומרי, כלומר לאוצרות הטבע ולהון היציר, ואילו בכלכלת הצמיחה החדשה מדגישים בעיקר את תפקידיהם של ההון האנושי, של הקדמה הטכנולוגית ושל השיפורים מעודדי הצמיחה במערכת המוסדית של החברה. אין ספק שפיתוח מערכת הבנקאות וכלל השירותים הפיננסיים נמנה עם השיפורים המוסדיים מעודדי הצמיחה המהירה.

תפקידה של מערכת השירותים הפיננסיים הוא אפוא לקדם את המשך ההתמחות והחליפין בין ענפי הייצור וחלקיהם; להקל את ביצוע התשלומים (גם בהפרכי מקום זמן) ובזאת להקטין את 'עלויות העסקה' ולהקל העברת משאבים מחוסכים למשקיעים. לדיון הנוכחי ראוי להקדים הערות אחדות מזווית ראייה נוספת, זו של המבנה הענפי המקצועי של היהודים בתפוצותיהם. יש הכופרים בקיומו של מבנה חברתי וכלכלי דומה בכל התפוצות, אולם כיום השתרשה הדעה שהיהודים מאופיינים במבנה ענפי ומקצועי משותף להם ולקבוצות אחרות מסוג 'אנשי הביניים': ריכוז גבוה בענפי השירותים, כלומר בתיווך המסחרי, הפיננסי והארגוני, ריכוז בשירות הציבורי, עד כמה שהמסגרת המוסדית מאפשרת להם, ובמקצועות האקדמיים (גרוס, 1995, וראו ההפניות שם).

השאלה היא באיזו מידה שיקף גם המבנה הכלכלי של היישוב בתקופת המנדט את הדפוס האמור (השוו עם הדיון אצל לבסקי, 1995). לכאורה הנסיבות כאן היו שונות לגמרי שכן היישוב בארץ-ישראל היה אמנם מיעוט מספרי בקרב אוכלוסיית הארץ, אבל הוא לא היה 'מיעוט' במובנו ההיסטורי והסוציולוגי של המושג; ובכל זאת, מרבית יהודי הארץ עסקו בענפי השירותים למיניהם, וההסברים הכלכליים לתופעה זו (כגון עופר, 1967; מצר, 1998, עמ' 143) אולי לא החשיבו במידה מספקת את כוחן של המסורות החברתיות הרלוונטיות. יתר על כן, החלק העיקרי בהסבר הכלכלי נסב על קשיי החקלאות והתעשייה היהודיות לנוכח התחרות התוצרת הערבית ומוצרי הייבוא – תחרות שהיו לה קווי דמיון לנסיבותיו של מיעוט במובן הרגיל. הנושא סבוך אפוא, ודיון בו מצריך מחקר והעמקה מעבר לניתן במסגרת הנוכחית. מכל מקום דומה שלא דווקא המוכשרים והמצליחים ביותר בין הבנקאים היהודים בגולה בחרו להגר לארץ-ישראל – וכך קרה גם בענפי עיסוק אחרים.

ב. המסגרת המוסדית

המשל הבריטי המנדטורי תרם רבות לפיתוח הארץ – בהנהגת מנהל תקין, משפט ושירותים ציבוריים מודרניים, ובבניית תשתית של מתקני תחבורה ותקשורת. אולם מגבלת התקציב, הפירוש של בריטניה להתחייבויותיה בתור נאמן על הארץ וביטויי המעשים במדיניותה, העדפת משטר כלכלי ליברלי – כל אלה הציבו גבולות ברורים לפעולות הפיתוח של ממשלת פלשתינה ('א"י). בשנים שבין מלחמות העולם, 1919-1939, שרר בארץ-ישראל משטר של 'לְסָה פְּרִי': הממשלה נמנעה ככל האפשר מהתערבות במשק, והיא שמרה על

מסגרת תקציבית כך שהוצאותיה לשירותים ציבוריים ולהשקעות לא חרגו מ־10 עד 12 אחוזים מהתוצר הלאומי של הארץ. המגזר המודרני, אותו המגזר שרוב היישוב היהודי נכלל בו, נשא בנטל מיסוי גדול יחסית לחלקו באוכלוסייה, אך גם הפיק את עיקר התועלת משירותים רבים שסיפקה הממשלה ומהשקעותיה.

המשטר הליברלי בלט מאוד ביחסי החוץ הכלכליים: לא היו מגבלות מנהליות על סחר החוץ ועל תנועות פיננסיות, שיעורי המכס היו נמוכים לעומת אלה שרווחו בעולם, ושער החליפין היה יציב וקבוע כלפי הליש"ט (1:1 בהמרה חופשית). אולם לשיאו הגיע 'לֶסָה פֶר' בתחום הבנקאות. עסקי בנקאות (כהגדרתם ב'פקודת הבנקים 1921': קבלת פיקדונות לפירעון לפי דרישה ונתינת הלוואות) הותרו לכל תאגיד רשום אצל רשם החברות (לפי 'פקודת החברות' מאוגוסט 1921) – לסניף של בנק זר או לחברה שנוסדה בארץ – ובלבד שהתאגיד יגיש לרשם החברות מדי שנה דוח על מצבת נכסיו והתחייבויותיו ועל הוות מנהליו ומנהלי סניפיו. ההיתר לא סוּג בהון מינימלי, ביחסים פיננסיים מינימליים במאזן הבנק או בריבית מרבית על פיקדונות; רק הנפקת שטרי כסף נאסרה על הבנקים.

שני חוקים נוספים התייחסו למגזר הבנקאי. 'פקודת הבנקים לאשראי 1922' שעסקה בבנקים למשכנתאות (ותוקנה בשנת 1932) חייבה כל תאגיד מסוג זה לקבל אישור פרטני מהנציב העליון – דרישה זו היתה חלק ממדיניות ההגבלה של הסחר בקרקעות – והכפיפה אותו למנגנון נפרד של דיווח ופיקוח. 'פקודת האגודות השיתופיות 1920' כוננה רשם נפרד לאגודות שיתופיות (קואופרטיבים) וחלה גם על האגודות השיתופיות לאשראי. גם בתחום זה אפיינה את הממשל הבריטי אותה גישה של ליברליזם קיצוני, אולם אגודות אשראי שקיבלו פיקדונות מלא־חברים נתבעו להירשם גם אצל רשם החברות, ועקב כך נוצרו כפילויות ואי־בהירויות. הן נדונו אחר כך בדוח של שנת 1936, שנזכר להלן. בשנת 1933 חוקקה 'פקודה' חדשה בנושא האגודות השיתופיות, שחייבה פיקוח בידי רואי־חשבון ואפשרה רישום של בריתות פיקוח.

מאפיין מיוחד של המסגרת המוסדית היה היעדרו של בנק מרכזי. הדבר נבע משיטת המטבע שהיתה נהוגה אז בארץ – הדרך היחידה להשיג מזומנים היתה המרת מטבע־חוץ. גם מועצת המטבע שפוננה בשנת 1927 לא היתה רשאית להנפיק לירות ארץ־ישראליות (לא"י) תמורת איגרות־חוב או ניירות ערך אחרים, בתור הלוואה לממשלה או הלוואה לבנקים המסחריים, אף לא בשעת מצוקה של בהלת מפקידים (run) או של משיכות חריגות אחרות. במילים אחרות, לא היה בארץ גוף שהיה יכול לנהל מדיניות כספית (להשפיע במכוון על כמות הכסף ועל שער הריבית) או לממן גירעונות ממשלתיים, ולו למטרות של השקעה. עם זאת, הממשלה וגם הרשויות המקומיות היו יכולות לממן גירעונות באמצעות הפצת איגרות־חוב בקרב הציבור המקומי או בחו"ל.

רוב תקופת היישוב עמדו בנקאים, כלכלנים ומדינאים על מעלותיה של שיטת המטבע הנהוגה והדגישו את היבט היציבות – יציבות שער החליפין (וההנאה מיוקרת הליש"ט), חופש התנועה של תשלומים ותקבולים בין־לאומיים ואי־יכולתה של הממשלה להיוקק למימון אינפלציוני. בכל אלה ראו גורמי עידוד לסחר החוץ ולייבוא הון פרטי לארץ. אולם

הרוחות השתנו בשנות מלחמת העולם השנייה, כשצבירת היתרות הנוטות במערכת הגבירה את הלחצים האינפלציוניים, שלא באשמת הממשלה. בדיון על המדיניות הכלכלית עבר הדגש לפיתוח הכלכלי ביזמה ממשלתית, ו'קצת' אינפלציה נחשבה מועילה לפיתוח ולמניעת אבטלה. לפיכך החלו אז לדון את שיטת המטבע הארץ-ישראלית לכף חובה. מכל מקום, בהתנהגותם העסקית של הבנקים בארץ הם היו חייבים להתחשב בהיעדר 'מלווה' לשעת דחק' רשמי.

ג. מערכת הבנקים בשנות העשרים

שלושה סוגי בנקים היו בארץ בתקופת המנדט: בנקים מסחריים (אלה שעיקר נכסיהם ופיקדונותיהם היו לזמן 'קצר'); בנקים למשכנתאות או להשקעות; ואגודות שיתופיות לאשראי. בדיון בבנקים המסחריים יש קושי מסוים עקב ההבחנה המשפטית בין בנקים זרים למקומיים והפטור שקיבלו הזרים מחובת הדיווח; חסר לנו אפוא רוב המידע והנתונים על פעילות הבנקים הזרים, לפחות עד 1936.

הבנקים הזרים-באמת היו מסונפים לבנקים גדולים בחו"ל והיו פטורים מהגשת דוחות מפורטים לרשם החברות. הוותיק ביניהם היה בנק *Crédit Lyonnais*, שפונה ביישוב 'קרדיט ליון' והיה מחשובי הבנקים הצרפתיים. סניפו הראשון בארץ-ישראל נפתח בירושלים בשנת 1892, ואילו ביפו הסתפק הבנק בהסדר של עבודה עם 'קורספונדנט' עד שנת 1903, ואז נפתח סניף-משנה ביפו. הבנק הצרפתי פיתח פעילות ענפה בארץ, אולם הוא לא הצליח להתאושש מתוצאות מלחמת העולם הראשונה והסדרי השלום באזורנו. חלק מלקוחותיו הגדולים בארץ התחסלו או הצטמקו מאוד, אחרים עברו למתחרים. המוסדות הקתוליים עברו לבנק האיטלקי, והאיגודים היהודיים הגדולים ('יק"א וכ"ח') 'ערקו' לבנק הציוני. אחרי שנות הפסדים רצופים, נסגרו סניפי הבנק בארץ בשנת 1927 (תובי, 1998).

בשנת 1897 נפתח בירושלים בנק גרמני (*Deutsche Palästina Bank*). הוא היה בעל משקל בחיי ארץ-ישראל עד 1914, אך לא נפתח מחדש אחרי מלחמת העולם (גרוס, 1999, עמ' 63-88).

הבנק הזר הוותיק השני היה 'בנק עותומן', ממשיכו של *Banque Impériale Ottoman*, אשר למרות שמו היה תאגיד פרטי, בעל הזיכיון להנפקת שטרי כסף והסוכן הבנקאי של הממשלה העות'מאנית. קונסורציום של קבוצות פיננסיות מערב אירופיות, בעיקר מאנגליה ומצרפת, ייסד את הבנק בשנים 1862-1863. כמה מהקבוצות היו מעורבות במנהלת החוב העות'מאני (החיצוני). הבנק פונן סניפים בארץ-ישראל מאז חורף 1904/05. בשנת 1931 היו ל-*Ottoman Bank* בארץ סניפים בירושלים, יפו, תל-אביב, חיפה, שכם ורבת-עמון. מובן מרשימה זו שהבנק שירת את כל מגורי האוכלוסייה בארץ-ישראל, אלא שהמידע על כך חלקי בלבד (קלרק, 1932, עמ' 103).

הבנק הזר השלישי, מבחינת מועד כינונו בארץ, היה הבנק האיטלקי החשוב *Banco di Roma*.

הבנקאות היהודית וצמיחת המשק בתקופת המנדט

אחרי הכיבוש הבריטי הוא הצליח, מכות לחצים מדיניים, לקבל רישיון לפעילות בנקאית בארץ-ישראל. בינואר 1919 פתח 'בנקו די רומא' סניף מרכזי בירושלים וסניף ביפו. בהמשך הזמן הוא פתח סניפים גם בחיפה ובתל-אביב; אך בסך-הכל לא מילא הבנק האיטלקי תפקיד בולט במערכת הבנקאית של היישוב. סניפיו הארץ-ישראליים נסגרו בשנת 1940 עקב כניסת איטליה למלחמה (מיכאליס, 1984, עמ' 75-77).

הבנק הזר החשוב ביותר בתקופת המנדט היה בנק ברקליס (Barclays Bank DCO). בשנת 1926 נאחו בנק ברקליס בארץ כתוצאה מאיחודו עם 'הבנק האנגלו-מצרי'. בנק זה נכנס לארץ יחד עם צבא הכיבוש הבריטי, לפי בקשת מפקד הצבא. הוא שימש כלי להנהגת הלירה המצרית בתור ההלך החוקי בארץ-ישראל. הלי"מ היתה צמודה ללי"ש, לפי שער של 0.975 לי"ש ללי"מ. כאשר הונהג המטבע הנפרד (לא"י) בשנת 1927, לא התחולל אפוא שינוי בעל משמעות במשק. הבנק האנגלו-מצרי ואחריו בנק ברקליס שימשו בנקאי רשמי של ממשלת פלשתינה (א"י), ומ-1927 היה בנק ברקליס גם סוכן של 'מועצת המטבע הארץ-ישראלית', גוף שמושבו היה בלונדון.

נוסף על מילוי תפקידיו הרשמיים, היה בנק ברקליס גם הבנק המסחרי הגדול והחזק ביותר, ובשנת 1931 כבר היו לו שבעה סניפים בערי הארץ העיקריות (קלרק, 1932, שם). בזכות כל אלה היה יכול לתת גיבוי לבנקים קטנים ממנו, בעיקר באמצעות ניכיון משנה של שטרי חוב, לפי הסכמים שנכרתו מראש או בעתות של מצוקה חריגה. מ-1926 היה אפ"ס קלרק (Clark) מנהל המערך של בנק ברקליס בארץ. קלרק השתייך לכת 'האחים מפלימות' - כת שראתה ביישובה מחדש של ארץ הקודש הגשמת חזון דתי (מיכאליס, 1984, עמ' 75). הבנק המקומי הגדול והחשוב ביותר היה ללא ספק בנק אנגלו-פלשתינה. הוא נוסד בשנת 1902 (סניפו הראשון נוסד בארץ ב-1903) בשם Anglo-Palestine Company, ולפי ראשי תיבותיו נודע בכינוי אפ"ק. שם הבנק שונה רשמית בשנת 1930. מאחר שהבנק היה חברה אנגלית רשומה בלונדון (וחברה-בת של 'אוצר התיישבות היהודים' הלונדוני), נכלל בארץ-ישראל בסוג הבנקים הזרים - אך שלא כמו הבנקים הזרים האחרים, היו כל עסקיו וסניפיו בארץ בלבד. אפ"ק היה, בין היתר, הבנקאי של התנועה הציונית וקרנותיה ושל מוסדות היישוב. על כן עניינית נכון לראות בו בנק מקומי; נוסף על כך, עומדים לרשותנו מידע ונתונים כמותיים על פעילותו (הלוי, 1977).

יתר הבנקים המקומיים היו קטנים בהרבה מאפ"ק, וכמה מהאגודות השיתופיות לאשראי (ובפרט 'בנק אשראי' והלוואה וחסכון יפו-תל-אביב) הגיעו לממדים דומים לאלה של הבנקים המסחריים הידועים ביותר. בין אלה ראוי להזכיר ביחוד את 'בנק הפועלים' (גרוס וגרינברג, 1994) ואת 'הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים' (גרוס, 1999, עמ' 246-247; אוליצור, 1939, עמ' 230-232). בנק הפועלים הוא דוגמה לבנקים מגזריים, ו'בנק המזרחי' הוא דוגמה נוספת להם; 'הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים' הוא דוגמה לבנקים שיועדו למטרות ייחודיות, אם כי לא תמיד דבקו בקפדנות בייצודם.

בשנים 1921-1930 נרשמו בארץ-ישראל שבעה בנקים זרים, 20 בנקים מסחריים מקומיים, שלושה בנקים למשכנתאות, ושבעה בנקים קואופרטיביים; נוסף על כך היו רשומות יותר

ממאה אגודות שיתופיות לאשראי שקיבלו פיקדונות רק מחבריהן. בסוף 1931 נאמד סך כל הפיקדונות ב־27 הבנקים המסחריים בסכום של חמישה מיליון לא"י, מהם 1.7 מיליון באפ"ק. באגודות השיתופיות הופקדו עוד כחצי מיליון לא"י (גרנוולד, 1934; פושטר, 1960, עמ' 51). מדובר בבנקים מודרניים, תאגידיים בע"מ. בשולי פעילותם התמידו צורות שונות של מעין־בנקאות פרטית. הן היו בעלות משקל בשוק המשכנתאות ואף שלטו במגזר החקלאי הערבי (וראו הדיון על תיווך פיננסי 'בלתי מאורגן' אצל מצר, 1998, עמ' 109 ואילך).

במחצית הראשונה של שנות העשרים הצטיין היישוב היהודי באווירה אופטימית ובתנופת צמיחה וחיידושים, ואלו לא פסחו על המערכת הבנקאית. אורגנו בנקים חדשים, ומדיניות האשראי שלהם היתה בדרך כלל אופטימית. במגזר החקלאי היהודי בלטה מדיניות ההתיישבות של ההנהלה הציונית, ובנקים – במיוחד אפ"ק, בנק הפועלים ו'הבנק המרכזי' לקואופרציה – היו מוכנים לסייע לפעילות הזאת באספקת מימון ביניים. אותם בנקים ציוניים גם העניקו ביד נדיבה אשראי לחברה הקבלנית לכבישים ולבנייה של ההסתדרות הכללית, תחילה ל'משרד לעבודות ציבוריות' ומשנת 1924 לממשיכו 'סולל בונה'.

ההשקעות הגדולות ביותר היו בבנייה למגורים, אך גם במבני תעשייה וציבור. ברוב המכריע של הבנייה היה ההון פרטי, ושרר עודף ביקוש להלוואות משכנתא. הפרדסנים השקיעו בשיקום מטעיהם ובשיפור מערכות ההשקיה, ונראה כי הם לא התקשו לממן זאת. אפיזודה חולפת היה 'הבולמוס' של נטיעת טבק ושל הקמת מפעלים לעיבודו בעקבות ביטול המונופול הממשלתי (מזמן הטורקים). הקדחת הגיעה לשיאה בחורף 1923/24; חלקו של המגזר היהודי במטעים נאמד ב־20 אחוז לפחות. אך כבר ב־1926 התמוטטו מרבית התקוות שנתלו בענף זה, ויש להניח כי הפרשה הסבה הפסדים גם לבנקים אחרים.

בשנות העשרים הראשונות גם נבנו כמה מפעלי תעשייה גדולים יחסית לממדי המשק היהודי. בשנים 1922-1923 הוקמו תחנת הכוח החשמלית הראשונה ורשת חשמל בסיסית, והקמתן היתה תנאי מוקדם להתחלות התיעוש. בית החרושת 'סיליקט' הוקם בשנים 1921-1922, ותוצרת הרעפים והלבנים שלו אפשרה שיפורים בשיטות הבנייה. כן נבנו מפעל המלח בעתלית ו'הטחנות הגדולות' בחיפה, והונחו היסודות למפעל המלט 'נשר' ליד חיפה. בנקים מסחריים, ובראשם אפ"ק, ליוו השקעות אלה – של הון פרטי ושל הון ציבורי כגון זה של פיק"א או כספי רוטשילד – בהענקת אשראי קצר־טווח; אך נוכל להניח כי כנהוג, לא הקפידו העסקים על הטווח מצד השימוש בכספים, בהנחה שיוכלו 'לגלגל' את החובות בבנקים.

האגודות השיתופיות לאשראי היו מעורבות בעיקר בכינון מאות פירמות קטנות ובינוניות בענפי המלאכה והתעשייה השונים, ובייחוד בענפי המזון וחומרי הבניין; במסחר לסוגיו; בראשית התחבורה הממונעת; ובשאר ענפי השירותים. בדרך של הלוואות לפירעון בתשלומים או של הפצת איגרות־חוב לצורך הלוואות משכנתא, סייעו האגודות גם בהזרמת חסכונות קטנים להשקעה בקניית קרקע ובדירור. צמיחתו המהירה של מגזר בנקאי זה החלה עוד בשנת 1918 (בנק 'קופת־עם' ו'הלוואה וחסכון יפו-תל־אביב'), והיא קיבלה תנופה עם אישור חוק האגודות השיתופיות והתפתחותו של היישוב העירוני היהודי. בשנת 1924 נוסדה ברית

פיקוח בשם 'מרכז'. החקיקה של שנת 1933 הקנתה לה סמכות רשמית לביקורת והדרכה, אבל רוב האגודות של המגזר האזרחי לא השתייכו ל'מרכז' (זיו, 1937, עמ' 134-137). במגזר ההסתדרותי החלה התארגנות של אגודות אשראי מאוחר יותר, בשנת 1925, בדרך כלל ביזמה משותפת של החברים במקום ושל בנק הפועלים. בנק זה גם שימש מעין בנק מרכזי ל'קופות המלווה והחסכון של העובדים' (ואילו האגודות החברות ב'מרכז' הקימו בשנת 1932 את 'בנק זרובבל', והוא היה המוסד הפיננסי המרכזי שלהן). אולם הענף ההסתדרותי של הקואופרציה האשראית התפתח באטיות: בסוף 1930 היו בו רק שבע 'קופות', בשלוש הערים הראשיות ובארבע מושבות. ברית הפיקוח של ענף זה נוסדה בשנת 1934 (גרס וגרינברג, 1994, פרק שישי).

להלכה הורשו אגודות האשראי להלוות רק לחבריהן (ואילו פיקדונות הן היו יכולות לקבל מכלל הציבור), אך ההגבלה הזאת לא היתה אפקטיבית: האגודות חייבו כל לווה חדש להצטרף לאגודה כחבר, ובמקרים רבים השקעתו הראשונית בה היתה אחוז מסוים של סכום האשראי שהועמד לרשותו. זו גם היתה דרך לגבות ריבית מעל למקסימום החוקי, כלומר יותר מ-9 אחוזים.

גאות העלייה הרביעית היתה בעיקר גאותו של המגזר הפרטי ביישוב, ובייחוד התל-אביבי, אך כידוע היא הגיעה לקצה בשלהי שנת 1925. אחריה בא המשבר הכלכלי והחברתי החמור ביותר שידע היישוב היהודי בתקופת המנדט. הפגיעה הקשה ביותר היתה בענף הבנייה והבנייה, אך נפגעו גם ענפי התעשייה והשירותים, ובייחוד הספקים לבנייה ולפועלי הבניין.

כמה מהבנקים נכוו מאוד במשבר ההוא, והם הסיקו מסקנות ונקטו זרירות יתרה בעתיד. כך, לדוגמה, דיווח בנק אשראי על 'הלוואות בתנאים נוחים לתעשייה' גם בשנת העסקים 1928/29; אך בשנת 1929/30 נאלץ לצמצם את פעולתו 'רק בסעיף אחד – בסעיף ההלוואות לבעלי התעשייה'. שנת 1930/31 נחשבה אף היא בעיני אותו בנק 'המשך לתקופת המשבר והזעזועים ... [אבל] הבנק יוצא גם מן המשבר הכללי הזה כשהוא עשיר בניסיונות גדולים' (זיו, 1937, עמ' 88-89). גם על אפ"ק אנו קוראים שהוא נכווה במתן הלוואות גדולות ל'סיליקט' ולחברת 'חרושת ברזל יפו' (הלוי, 1977, עמ' 191). היינריך מרגלית, אחד מסגני המנכ"ל, העיד כי זו הסיבה שמנכ"ל אפ"ק, א"ז הופיין, נזהר במשך שנים לא מעטות מכל מעורבות בעסקי תעשייה. את הזעזוע הציבורי הגדול ביותר גרמה כנראה פשיטת הרגל הדרמטית של 'סולל בונה' בשנת 1927. אפ"ק, 'המרכז' ובנק הפועלים הפסידו כסף רב בפרשה זו, יחד עם ההנהלה הציונית.

מדד מסוים לממדי המשבר מנקודת הראות של מערכת הבנקים מספקים הנתונים על השינויים המאזניים (מסוף שנה אורחית לסוף השנה הבאה). במשך 1924 גדלו הפיקדונות באפ"ק ב-16 אחוזים, והלוואותיו גדלו ב-11 אחוזים כמעט; בשנת 1925 המשיכו הפיקדונות לגדול כמעט באותו שיעור, והיקף ההלוואות גדל ב-20 אחוזים. הנתונים לגבי שנת 1925 ממתנים את השינויים שכן המפנה חל במעבר מאוגוסט לספטמבר של אותה שנה, כפי שידוע לנו מפרוטוקול של הנהלת בנק הפועלים. בשנת 1926 עדיין גדל נפח הפיקדונות

באפ"ק, אם כי ב־5.3 אחוזים בלבד, ונפח ההלוואות בקצת יותר מאחוז בודד. אולם בהמשך המשבר פחת סך הפיקדונות בשנים 1927-1928 ב־6.6 אחוזים בסך הכול, ונפח ההלוואות פחת כמעט ב־10 אחוזים.

בעוד שבאפ"ק מדובר במאזנים המסתכמים ביותר משני מיליון לא"י, מאזני בנק הפועלים בשנים הנדונות נעו סביב 130 אלף לא"י; אולם מתקבלת תמונה דומה בתמורותיה. בשנת 1925 גדל סך הפיקדונות ב־13 אחוזים בקירוב, וסך ההלוואות פחת ב־1.5 אחוז. ואולם, אם נתייחס לשיא של אוגוסט 1925, סך הפיקדונות אף גדל ב־16 אחוזים. בשנת 1926 פחתו הפיקדונות ב־40 אחוזים (מאוגוסט 1925 עד סוף 1926 ב־45 אחוזים), והיקף ההלוואות פחת ב־7 אחוזים. במשך השנתיים 1927-1928 גדל סך הפיקדונות בבנק הפועלים ב־26.5 אחוזים, אך נפח ההלוואות הורחב בכ־5 אחוזים בלבד. רואים כאן שהעזוץ שהתחולל במשך ההסתדרות, ובבנק הפועלים בכללו, היה חריף במיוחד. ויש לזכור, שרק פירמות ומוסדות הסתדרותיים היו יכולים להיות לקוחות בנק הפועלים, וקופות המלווה החלו להצטרף אליהם רק בשנים אלו.

בנק קופת-עם היה אחת האגודות השיתופיות החשובות לאשראי. בתחילת פעילותו היה מאזנו בערך מחצית ממאזן בנק הפועלים, והוא התקרב אליו במהירות. בבנק קופת-עם רואים גידול חזק יותר – בנפחי הפיקדונות וההלוואות – בשנת 1925, וצמצום ניכר פחות בפיקדונות (ודומה באשראי) בשנת 1926. לעומת זאת בשנים 1927-1928 גדל סך הפיקדונות כמעט ב־17 אחוזים, ונפח ההלוואות אף גדל ב־32 אחוזים בסך הכול.

בנק אשראי (נוסד רק בשנת 1924) המשיך בשנת 1926 להגדיל את נפח הלוואותיו (ב־18 אחוזים) למרות צמצום סך הפיקדונות בשיעור דומה; ובשנתיים 1927-1928 גדל סך הפיקדונות בו כפליים, וסך ההלוואות גדל ב־90 אחוזים. בסוף 1928 הגיע מאזנו ליותר מ־90 אלף לא"י, והוא המשיך לגדול במשנה תנופה בשנים הבאות: בסוף 1935 עבר את הסף של שני מיליון לא"י (אך מאזן אפ"ק כבר עלה אז על 8.5 מיליון. נתוני שתי האגודות אצל זיו, 1937, עמ' 92, 99).

ההתאוששות מהמשבר החלה בשנת 1928. האבטלה הצטמצמה אז לכדי פחות מחצית היקפה בשנת 1927. מגמת השיפור התגברה אף על ההשפעה השלילית, בקנה מידה ארצי, של רעידת האדמה החזקה בשנת 1927 ושל הבצורת בחורף 1927/28. הגאות העצומה בנטיעות ההדרים היתה התהליך הבולט ביותר במחצית השנייה של שנות העשרים. ענף זה נעשה עד מהרה לפאר המשק הארץ-ישראלי כולו – ושל היישוב היהודי במיוחד – ולמוביל בקצב הצמיחה, בקליטת עובדים (מהאבטלה העירונית ומהעלייה המתחדשת) ובמשיכת הון פרטי מהארץ ומהגולה (גלעדי, 1973, עמ' 77-80, 206-211).

אולם גם ענף הבנייה התעורר לפעילות מחודשת, במיוחד בירושלים ובחיפה, ומשך עמו ענפי תעשייה, מלאכה ושירותים נלווים. מלבד הבנייה למגורים – פעילות רגישה ביותר למחזוריות בעלייה ובייבוא ההון – תרמה לתהליך גם הבנייה הציבורית של מוסדות יהודיים ולא-יהודיים ושל מוסדות הממשלה. לציון מיוחד ראויים בנייתו של המפעל ההידרו-חשמלי בנהריים, התחלת בנייתו של נמל חיפה באמצע שנת 1929, וראשית העבודות של חברת

האשג במפעלי ים המלח ב־1930 (פרטים אצל גרוס, 1999, עמ' 287-290). הממשלה גם תרמה לחידוש הצמיחה הן במדיניות המכס החדשה, שפיתחה בשנים 1925-1927 קו ברור של הגנה על תוצרת תעשייתית מקומית ושחרור חומרי גלם ודלק ממכס, והן במדיניותה התקציבית: בארבע מתוך חמש השנים 1927-1931 היה לממשלה גירעון, למרות הגידול בהכנסותיה, עקב התנופה בעבודות ציבוריות.

עם כל זאת, מגמת התפתחותו של המשק היהודי בשנים שבין העלייה הרביעית לחמישית לא היתה הד־כיוונית ואחידה. בין הגורמים שהשפעתם היתה בולטת יש להזכיר את מאורעות הדמים של אוגוסט 1929 והחרם הערבי שבא בעקבותיהם; את התהפוכות במדיניות הבריטית כלפי ארץ־ישראל בשנים 1927-1930; את המשבר הכלכלי העולמי 'הגדול' והשלכותיו הלא־אחידות על המשק היהודי – ובייחוד על העלייה, על ייבוא ההון ועל התרומות הציוניות; וירידת המחירים בעולם, שהחלה כבר בשנת 1928. בגלל השפעות הגורמים המדיניים והכלכליים החיצוניים למשק, שוב נשתררה אווירה של משבר במחצית השנייה של שנת 1930. בשנת 1931 נרשמו גידול באבטלה, ירידה בייבוא סחורות לארץ ובהכנסות הממשלה (בעיקר בהכנסותיה העסקיות מהדואר והרכבות), והאטת ההשקעות בנטיעת פרדסים ובבנייה. לעומת זאת לא חל צמצום במספר העולים (נטו), אף לא בקטגוריה של 'בעלי הון' (למרות שהגדרתה הוחמרה באפריל 1930) – סימן מובהק להשפעת המשברים הכלכליים והמדיניים באירופה.

לפי דוח ההנהלה הציונית לקונגרס הי"ו, בקיץ 1931, ונאום ארלוזורוב באספת הנבחרים בפברואר אותה שנה, הורגשו מאמצע שנת 1930 צמצום 'הקרדיטים' ו'מצוקת אשראי' (מצוטטים אצל גרוס, 1999, עמ' 293-294), אולם מאוני הבנקים אינם מאמתים טענה זאת במדויק: בסך הפיקדונות וההלוואות של אפ"ק היה אמנם קיפאון בשנת 1930, אך לא צמצום; ואילו מאוני בנק הפועלים ואגודות האשראי הגדולות ('אשראי', 'קופת־עם', ו'הלוואה־חסכון יפו-תל־אביב') מראים המשך גידול בשיעורים לא־מבוטלים בפיקדונות ובהלוואות (זיו, 1937, עמ' 92, 99, 109).

שונה היתה שנת 1931 ברבעה האחרון בגלל פיתוח הלירה שטרלינג (לעומת מטבעות המוגדרות בזהב, ובכללם הדולר) והחלטת בריטניה לנטוש את בסיס הזהב בספטמבר 1931. ההשפעה הראשונית של צעד זה על משק הארץ היתה פסיכולוגית בעיקרה, והיא התבטאה בתחילתה של בהלת מפקידים. הבהלה נבלמה עד מהרה, גם הודות לעזרתו של בנק ברקליס לכמה בנקים קטנים שנוקקו לסיוע ארעי. שוב תטשטש את התמונה השוואת המאזנים מדצמבר לדצמבר, אך היא ברורה בעיקרה: באפ"ק פחתו הן הפיקדונות הן ההלוואות בשנת 1931 ב־10 אחוזים בקירוב. בבנק הפועלים פחתו היקף הפיקדונות ב־4.6 אחוזים וההלוואות ב־1.7 אחוז, אך בתשעת החודשים הראשונים של השנה נרשם גידול בן 8.6 אחוזים בסך הפיקדונות. ברבע האחרון של השנה הצטמצם אפוא סך הפיקדונות בבנק הפועלים בשיעור של 12 אחוזים, והצמצום מחק את הגידול שחל לפני כן, ואף נרשם כאמור קיטון בסך הפיקדונות. לעומת זאת, בשלוש האגודות השיתופיות הגדולות הנ"ל נמשכה ההתרחבות בפיקדונות ובאשראי בסיכום בשנת 1931.

ד. מערכת הבנקים בשנות השלושים והארבעים

גאות העלייה החמישית החלה בשנת 1932, אף כי בשנה זאת עדיין לא היו מספר העולים וארצות מוצאם אופייניים לשנים הבאות אחריה (גרוס, 1999, עמ' 295-296). זה היה גל העלייה הגדול ביותר בתקופת המנדט. בשנת 1935 הוא הגיע לשיא של 66,500 עולים. בשנים 1932-1935 היה מספר העולים 40,400 לשנה בממוצע, והאוכלוסייה היהודית הוכפלה ויותר מסוף 1931 עד סוף 1935 (גם מכוח הריבוי הטבעי).

בגל זה גם היתה קליטת העולים קלה יותר מאשר בשנות העשרים, משתי סיבות עיקריות: ראשית, היישוב היהודי גדל בינתיים במידה רבה, כך שבשנת 1935 הגיע שיעורם היחסי של העולים בקרב האוכלוסייה ל-20 אחוזים בקירוב, ואילו בשנת 1925 עלו 34,400 איש, והם היו יותר מ-28 אחוזים מכלל אוכלוסיית היישוב היהודי; ושנית, עולי העלייה החמישית הביאו עמם הרבה יותר הון פיננסי והון אנושי. עם זאת, בקליטה החברתית והתעסוקתית התעוררו גם קשיים רבים, אופייניים לעולים ממרכז אירופה; וכבר נכתב רבות על השפעותיה של העלייה החמישית על היישוב מבחינה כלכלית, תרבותית וחברתית.

הצמיחה הכלכלית של אותן שנים מבטאת בתמצית באומדני התוצר 'הלאומי' של היישוב: בשנת 1935 הוא היה גדול פי 2.7 מזה של שנת 1931; אך עקב ריבוי האוכלוסייה הגדול, גדל התוצר היהודי לנפש בשנת 1935 - התוצר ה'ראלי', במחירים קבועים - רק פי 1.45 לעומת זה של שנת 1931. עם זאת, מדד יוקר המחיה של היישוב עלה מ-1931 עד 1935 רק במעט יותר מ-10 אחוזים, מכיוון שלחצי הביקוש על המחירים קוּוּזוּ במידה רבה בירידת המחירים בשוק העולמי. בארץ מרובת ייבוא השפעתה של זו היתה חזקה. חלו אפוא שינויים ביחס המחירים של המוצרים הסחירים בשוק הבין-לאומי והמוצרים הסחירים בשוק המקומי בלבד. כללית, שנות השלושים היו תקופה של שינויים מועטים ברמת המחירים בארץ, לעומת תהפוכות המחירים של שנות העשרים. צמיחתה המהירה של המשק היהודי גרמה לכך שהחל בשנת 1933, היה תוצרו גדול מזה של המשק הערבי בארץ-ישראל, אף על פי שחלקם של היהודים באוכלוסיית הארץ גדל רק מ-17 אחוזים בסוף 1931 ל-27 אחוזים בסוף 1935. הסקטור הפיננסי אופיין במחצית הראשונה של שנות השלושים בגידול יוצא דופן במספר הבנקים היהודיים. בשנים 1932-1935 נרשמו 46 תאגידי בנקים חדשים, ובסוף 1936 נמנו בסך הכול 74 בנקים בארץ, מהם חמישה זרים (למעט אפ"ק) וכמאה אגודות שיתופיות לאשראי (סקירת א"י, 1946, עמ' 553). ההתפתחות הזאת שיקפה את הגידול הרב בהיקף הפעילות הכלכלית, את עלייתם של כמה בנקאים מגרמניה לארץ-ישראל, ובמידה מסוימת גם את ייבוא ההון הרב. אחדים מהבנקים - ובראשם אפ"ק - מילאו תפקיד חשוב בהעברת חלקו הפיננסי של ההון המיובא. בריבוי הבנקים היתה אפוא מידה רבה של היענות לביקוש, וכנראה ריבויים גם תרם להמשך הצמיחה המהירה, למשל באמצעות הרחבת האשראי הבנקאי. סימנים רבים מעידים שתוך כדי התהליכים האמורים, גם גדל במידה ניכרת השימוש בכסף במשק הארץ-ישראלי, ובייחוד במגזר היהודי. הדבר משקף את המשך המודרניזציה של נוהגי התשלום והחיסכון ושילוב גובר של חקלאים - ובכללם חקלאים ערבים -

בכלכלת השוק, אף על פי שחלק ניכר מההון הפיננסי המיובא יצא שוב את הארץ, לכיסוי עודף הייבוא הגדול ולשם הגדלת העתודות הנזילות של הבנקים הגדולים, גדל סך המזומנים במחזור: מיום 31.3.1932 עד 31.3.1936 גדל 'המחזור' פי 2.6 לרמה של 6.24 מיליון לא"י, ובניכוי חלקה המשוער של עבר־הירדן בו – אף הוא גדל – הגידול רב אף יותר (אוטנווסר, 1955, עמ' 157, נתוני מועצת המטבע). במקביל גדל סך הפיקדונות בבנקים, ורובם היו לפירעון לפי דרישה: מסוף 1931 עד לסוף 1935 גדל סך הפיקדונות באפ"ק פי 4.35, בבנק הפועלים פי 7, בבנק אשראי כמעט פי 4. אם נכון האומדן שבסוף 1931 היה סך הפיקדונות בארץ 5.75 מיליון לא"י, ואילו לפי הסטטיסטיקה הרשמית הראשונה היה סך זה בסוף יוני 1936 17.2 מיליון, מתקבל גידול פי שלושה בלבד. תמונה זו סבירה למדי כי היא משקפת את חלקם הקטן יותר של הבנקים הזרים בגאות הפיקדונות. ואכן, כבר בסוף 1933 (לפי אומדנו של הופייץ), עבר סך הפיקדונות באפ"ק את זה שבכל הבנקים הזרים ביחד, ומגמה זאת נמשכה עד סוף העשור (הלוי, 1977, עמ' 184-185).

מן הראוי לציין כי למרות גידול נמרץ זה בכמות אמצעי התשלום, שהקביל בערך לקצב צמיחת התוצר היהודי, הורגש בשנות הגאות הנדונות מחסור בכסף במשק היהודי. סימנו הבולט היה השימוש הרב בשטר־יחוב (מוסבים כדין בכל העברה) בתור תחליף לכסף מזומן. העדויות על התופעה עקיפות ברובן, כגון הטענה ששטר־יחוב רבים מדי היו מהסוג שכונה ביישוב 'שטר טובה' שלא ייצג עסקה כלכלית אמיתית (השוו עם חקים ואל־חסייני, 1938, עמ' 479; הורוויץ, 1936, במפורז; מיכאליס, 1984, עמ' 65). ברור שתופעה זו רווחה רק במגזר העסקי של המשק, ועוד נדון להלן בשאלת חלקו של מגזר משקי הבית בהתפתחות הבנקאות.

היצוא של חלק ניכר מעתודות הבנקים מוסבר בשלושה גורמים. הראשון היה היעדרו של בנק מרכזי שיוכל לשמש מלווה בשעת צרה (כפי שצוין בסעיף ב לעיל). נתון זה, וכן שיטת המטבע, חייבו את הבנקים ובפרט את הגדולים שבהם להחזיק חלק ניכר מעתודות הנזילות שלהם בצורת פיקדונות או ניירות ערך בלונדון. מאחר שהבנקים הסולידריים הקפידו על יחס נזילות גבוה נוכח אי־הוודאות הגדולה במשק ובפוליטיקה, דובר בסכומים גדולים יחסית. הבנקים הקטנים יותר השתדלו לקבל מבנק גדול, מברקליס, מאפ"ק או משניהם, הסכם לניכיון־משנה עד גבול מסוים בשעת צרה; ואילו האגודות השיתופיות נשענו לצורך זה על בנק זרובבל או על בנק הפועלים.

הגורם השני ליצוא עתודות הבנקים היה תפקידם, ובעיקר תפקיד הבנקים הגדולים, בניצוץ תשלומים לחוץ־לארץ. לצורך זה היה עדיף להחזיק יתרות נזילות בחו"ל, ובעיקר בלונדון, כי מי שהחזיק בארץ מטבע־חוץ החזיק בו לשם השקעה ומי שרצה המרה ללא"י עשה זאת דרך לונדון. העובדה שהאגודות השיתופיות לא היו רשאיות לעסוק במטבע־חוץ היא אחת הסיבות להבדל בינן לבין הבנקים באופן ההחזקה של העתודה הנזילה.

הגורם השלישי ליצוא העתודות היה הנהג של הבנקים הזרים להעביר למרכזיהם בחו"ל חלק ניכר מכספי הפיקדונות שהצטברו אצלם, וגם את רווחיהם. אמנם חקים ואל־חסייני (1938, עמ' 475) מסבירים זאת במיעוט ההודמנויות להשקעה טובה בארץ־ישראל, אולם

עדיף לדעתי ההסבר 'הקולוניאלי', כגון של אוטנוזוסר (1955, עמ' 58). כללו של דבר – הבנקים, ולעתים גם הממשלה, ייצאו הון מארץ שהיתה זקוקה לו לשם התפתחותה. (גרונוולד [1939] מצטט מהעדויות בדיוניה של ועדת פיל, כי ממשלת ארץ-ישראל שילמה ריבית בת 5 אחוזים על המלווה משנת 1927, ואילו בעת הצורך היא לוותה בלונדון בריבית בת 7 אחוזים לזמן קצר – שעה שעתודותיה בלונדון נשאו רק 3.25 אחוזים).

מעניין לראות כי בתחילת שנות השלושים נעשה בנק אפ"ק מבנק 'זר' לבנק מקומי, מהבחינות האמורות. בשנות העשרים נשען אפ"ק על חברת האם, 'אוצר התיישבות היהודים', והיא היתה לו מקור למימון ביניים בשעת הדחק; אך מצד שני החברה-האם שלטה בקצב הצמיחה של הבנק ושל ההון המושקע בו, והדבר היה מקור למחלוקות ביניהם. עקב המשבר העולמי הלכה ונחלשה חברת האם, עד שנאלצה לוותר כליל על עסקי הבנקאות שלה וליהפך לחברת החזקות בלבד; ואילו אפ"ק נעשה עצמאי, אבל בתוך כך היה עליו לעמוד ברשות עצמו מול אי-הוודאות. לכן הוא החל להחזיק עתודה גדולה של יתרות וניירות-ערך נזילים בלונדון, וגם הצליח לקבל הבטחות לאשראי בשעת הדחק, תחילה מבנק ברקליס בארץ ובשנת 1933 מבנק לודס בלונדון (אחד מ'חמשת הגדולים'). נוסף על כך, אפ"ק הפיץ בהצלחה מניות בשוק הכספים הלונדוני בשנים 1935 ו-1936.

ריבוי הבנקים החדשים, חלקם מעוטי הון עצמי, עורר דאגה בקרב הבנקאים הוותיקים והמבוססים. הם ודאי גם ראו עצמם עומדים מול התחרות מצד בנקים 'לא-סולידיים'. אלה הלוו סכומים שעלו על סך הפיקדונות בהם, ואילו אפ"ק והבנקים הזרים נהגו להלוות בסכום כולל שעבר רק במעט את מחצית סך הפיקדונות בהם. בנקים קטנים רבים משכו אליהם מפקידים גם באמצעות שערי ריבית-זכות גבוהים. עקב האזהרות והלחצים, מינתה הממשלה בשנת 1933 ועדה ציבורית לענייני בנקאות, אך המלצותיה הנבונות לא יושמו. המחדל הורגש בעת בהלת המפקידים (run) שהחלה באוגוסט 1935. בצל המתיחות הגוברת בין איטליה לאתיופיה (זו אכן הובילה למלחמה בראשית אוקטובר) פשטו אז שמועות שמלחמה בין המעצמות עתידה לשתק את השיט במזרח הים התיכון. 'בנק די רומא' נפגע ראשון, לא במפתיע, והוא נאלץ למכור שטרלינג בסכומים ניכרים כדי לקבל תמורתם לא"י בארץ. הבנק גם סירב לחדש הלוואות ללקוחות. מהלכיו רק הגבירו את בהלת הציבור. בשלושה חודשים נמשכו פיקדונות ב-1.75 מיליון לא"י, והתהליך סיכן חלק מהבנקים הקטנים ואת ציבור מפקידיהם. הבהלה התעצמה עקב השמועות על מצוקת המזומנים בבנקים. עד סוף 1935 ניכרו סימני הבהלה וכן ניכרה מגמה בעסקים ובמשקי הבית לאגור מלאים ומזומנים לשעת צרה. בהיעדר בנק מרכזי, נרתמו לפעולת הצלה נמרצת שני הבנקים הגדולים, ברקליס ואפ"ק, בעידוד ממשלת ארץ-ישראל ובערבותה. במהלך חודש דצמבר גדל מחזור המזומנים מ-5.8 מיליון לא"י ל-7.5 מיליון, והבהלה שככה; עד סוף מרס 1936 חזר המחזור להיקף של 6.2 מיליון לא"י. בעקבות האירועים הללו נתחדש הוויכוח הציבורי על הצורך בבנק מרכזי בארץ (גרונוולד, 1936).

'משבר הבנקים' הבליש את המצב הרעוע של חלק מהמערכת ואת חולשותיה של המדיניות הליברלית הקיצונית בתחום זה. הממשלה השתכנעה אפוא שנחוצה פעולה. הוומן מומחה

מאנגליה, פ"ג הורוויל, מבכירי בנק וסטמינסטר בלונדון, וביוני 1936 הוא פירט בדין וחשבון את חולשות המערכת ואת המלצותיו (הורוויל, 1936). בעקבות הדוח באה החקיקה של השנים 1936-1937. הוטלו אז הגבלות על הקמתם ועל המשך קיומם של בנקים, ובעיקר הם חויבו להחזיק הון עצמי מינימלי ולמסור דיווח תקופתי סדיר. נוצרה משרה של מפקח על הבנקים, והראשון היה הורוויל עצמו. הוא 'הושאל' לממשלת ארץ-ישראל למשך שנתיים. המפקח צויד בסמכויות פיקוח ממשיות על דרכי ניהולם של עסקי הפיקדונות וההלוואות. מן הראוי להעיר כי בהיגרות ממשלתה אחרי האירועים דמתה ארץ-ישראל לארצות המפותחות בתקופת בין-המלחמות – ככולן נערכה רפורמה רק אחרי שציבור המפקידים סופן באופן ממש.

בעקבות הפרשה הסתייג הציבור מבנקים זעירים, ותגובה זו בצירוף החקיקה אכן שיפרו את המצב והקטינו את מספר הבנקים המסחריים מ-70 בנקים מקומיים (מלבד אפ"ק) בשנת 1936 ל-32 בסוף 1939, ומ-93 אגודות שיתופיות לאשראי ל-82 (חלקן במגזר הערבי). אף לא בנק אחד נאלץ לפשוט את הרגל, אבל בתי המשפט הורו לארבעה בנקים להתחסל, ומספר בנקים התחסלו מרצון או התמוזגו עם אחרים. אחדים מהבנקים לא הצליחו להגדיל את הונם העצמי למינימום הנדרש (25,000 לא"י הון נפרע עד אוקטובר 1939), והם שינו את שמם מ'בנק' ל'חברה' כדי לאפשר את המשך פעילותם בתחומים מסוימים. לעומתם, כמה אגודות שיתופיות לאשראי הפכו את עצמן לבנקים 'רגילים', ובראשן 'אשראי' ו'קופת-עם'. בנקים קטנים רבים 'נעלמו' אפוא, אך מאחר שהתהליך התרחש בהדרגה, לא היתה לו השפעה מרחיקת לכת על סך כל הפיקדונות וההלוואות הבנקאיות וגם לא חל צמצום דרסטי בכך ההון העצמי של כל הבנקים המקומיים, מלבד אפ"ק (גרונולד, 1938, 1939; הלוי, 1977, עמ' 184-185).

אין למנות את משבר הבנקים בין הסיבות החשובות ביותר לסיימה של גאות העלייה החמישית, אך אין להכחיש כי בעת התרחשותו כבר נתגלו סימנים ראשונים לקשיים בקליטת גל העולים העצום. נוסף על כך הופיעו סימנים לצמצום הרווחיות בענף הפרדסנות: שנת 1934 היתה שנת שיא בנטיעת פרדסים חדשים, ואילו בשנים 1935-1936 פחת ממוצע הנטיעות לכדי מחצית מאותו שיא. כזכור, באמצע שנות העשרים החלה השקעה במטעים חדשים, והיא גדלה והלכה ואף סייעה ביציאה ממשבר העלייה הרביעית. דא עקא, עקב המבנה המבוזר של הענף ותקופת ההבשלה הארוכה, חלף זמן רב עד שהנטיעות החדשות השפיעו והגדילו את הייצוא, וגורם זה במשולב עם גידול בהיצע ההדר גם מארצות מתחרות, ובראשן ספרד, גרר אחריו ירידה נמשכת במחירים באנגליה ובארצות ייבוא אחרות. רווחיות הענף הצטמצמה אפוא מאוד (גרס, 1999, עמ' 386-389; קרלינסקי, 2000, עמ' 219-221). גורמי המשבר הכלכלי החמור במחצית השנייה של שנות השלושים היו בראש ובראשונה הקושי המצטבר בקליטה בת-קיימא של עולים כה רבים, הפיגור שנוצר בייבוא ההון והפער בין היקפו ובין מספר העולים שהמשיכו לבוא. המשבר התבטא אפוא בצמצום הבנייה ובפגיעה בענפי המשלמים, באבטלה גדולה ובצמצום מסוים במספר העולים. אולם מצוקת היהודים באירופה פעלה כנגד ההרתעה הכלכלית בארץ וגם צמצמה מאוד את האפשרויות לרדת מן

הארץ, לעומת מה שהתרחש במשבר שנות העשרים. מכל מקום, מספר העולים הממוצע בשנים 1936-1939 פחת ל-21,500 לשנה, כמחצית מהממוצע בשנים 1932-1935, והירידה המשוערת הגיעה בתקופת משנה זו למעט פחות מחמישית מן העלייה. נוסף על כך ניכרו קשיים ענפיים ייחודיים לשנות השלושים. כללו של דבר, תוצר המשק היהודי פחת בשנים 1935-1939 ב-4.4 אחוזים לשנה בממוצע, לעומת גידול שנתי ממוצע בן 24.4 אחוזים בשנים 1928-1935 (גרוס ומצר, 1993, בעברית, עמ' 302; במשק הערבי הממוצעים היו מינוס 0.6 אחוז ופלוס 11 אחוזים, בהתאמה).

שני המשברים בכלכלת ארץ-ישראל נבדלים מאוד זה מזה מבחינת המשקל של המצב המדיני בהתפרצותם - בפרוץ המשבר ב-1936 ובמהלכו היה למצב המדיני משקל רב. הגידול הרב במספר היהודים בארץ, וכן התמורות המדיניות בארצות אירופה ובזירה הבין-לאומית, גררו אחריהם את השביתה הערבית הגדולה בקיץ 1936 ואת 'המרד הערבי'. יש לציין שההשלכות הכלכליות של 'המרד הערבי' לא היו חד-כיווניות. הן התבטאו במידה רבה בשינויי מבנה במשק היהודי. צומצמה, אף כי לא נעלמה, העסקת פועלים ערבים; הצרכנים פנו במידה רבה לתוצרת חקלאית יהודית, ועם צמצום הנטיעות בפרדסנות חל גידול מוחלט ויחסי בהיקף 'המשק המערבי' בחקלאות העברית; וההוצאות לצורכי ביטחון, של המוסדות הלאומיים היהודיים ושל ממשלת הארץ, פעלו להפיג במידת-מה את האבטלה. תקציב הממשלה נעשה גירעוני, ולא מתוך שיקולים כלכליים; 'המרד הערבי' הוא שגרם מצד אחד להפחתת הכנסותיה של הממשלה ומצד שני כפה עליה להגדיל את הוצאותיה. מעשית, מכל מקום, היה התקציב הגירעוני לגורם 'אנטי מחזורי'.

למשבר החריף ולמהלכו היו כמובן השפעות חזקות על מערכת הבנקים. בסך הפיקדונות חל קיפאון ואף צמצום מסוים, והורגשה תנועה מפיקדונות לפי-דרישה לפיקדונות לזמן קצוב. זה היה חלק ממגמה כללית של צמצום ההשקעה הראלית ופניית הון מיובא להשקעה בנכסים נזילים יחסית. חלק ממנו הושקע בניירות ערך - במניות ובאיגרות-חוב של תאגידים שרובם הוקמו בתור חברה בע"מ או הוסבו לחברה בע"מ במיוחד לשם משיכת הון 'העברה' ממרכז אירופה; אך חלקו הושקע גם בבנקים למשכנתאות. מרבית ניירות הערך היו עתידיים לגרום אכזבה לבעליהם מבחינת תשואתם ועוד יותר מבחינת נזילותם (ראו דורון, 1997, על לשכת החליפין שקדמה לבורסה).

בתחום האשראי נהגו רוב הבנקים בוהירות יתרה, והבנקים הזרים דבקו במגמה זו בחומרה מיוחדת. אף על פי כן בנקים ותיקים, ואף הגדולים שבהם, סבלו הפסדים מחובות שלא נפרעו. לעומת זאת היה תמריץ לא-עסקי, לאומי-ציוני, לסייע באשראי לפרדסנים ולנפגעי משבר אחרים, וכן ליזמות חדשות לשם ייצור תחליפים לתוצרת הערבית. כן רבו המאמצים שהתעשייה היהודית תמשיך להתפתח. מוסדות היישוב ערכו מבצעים להעסקת מובטלים, וחלקם השתלבו בעבודות ציבוריות שבוצעו עקב החמרת המצב הביטחוני. לקראת סוף העשור גם הורגשה מגמה של היבואנים לצבור מלאים, והם נזקקו לשם כך לאשראי בנקאי. חלק מביקושים אלה סופקו באמצעות שיתוף פעולה בין בנקים אחדים בצורת 'קונסורציום', לעתים בהשתתפות הסוכנות היהודית באותו 'קונסורציום'. כך, לדוגמה, הוקם בשנת 1938

הבנק הארץ-ישראלי לתעשייה – התאחדות בעלי התעשייה היתה בעלת אגודה שיתופית לאשראי, וזו הוסבה כעת לבנק בשותפות עם בנק אפ"ק ובעזרת מלווה מהחברה הכלכלית לארץ-ישראל (PEC). הבנק לתעשייה עצמו, בשותפות עם אפ"ק והסוכנות היהודית, הקים קרן למלוות קונסולידציה למפעלי תעשייה (גרנוולד, 1937, 1938).

מסוף 1936 לסוף 1939 פחת סך הפיקדונות בבנקים המקומיים מ-12.3 מיליון לא"י ל-10.7 מיליון כמעט, וחלקו של אפ"ק בסכום הפיקדונות גדל מ-51 אחוזים ל-57 אחוזים. במקביל גדל סך הלוואותיהם מ-10.8 מיליון לא"י ל-11.8 מיליון, וחלקו של אפ"ק בסך ההלוואות גדל מ-31 אחוזים ל-41 אחוזים כמעט. לעומת זאת אצל הבנקים הזרים גדל באותו פרק זמן סך הפיקדונות מ-4.65 מיליון לא"י ל-5.54 מיליון, ואילו סך הלוואותיהם פחת אז מ-2.56 מיליון לא"י ל-2.0 מיליון. חלקם של הבנקים הזרים בסך הפיקדונות גדל אפוא מאוד, ולעומת זאת פחת במידה ניכרת חלקם בסך האשראי (ומלכתחילה היה חלקם במתן האשראי קטן יותר).

כשם שהמדיניות הבין-לאומית הלכה בשנים הללו מדחי אל דחי והמרד הערב נמשך, כך גם לא זכתה מערכת הבנקים בארץ לרוגע. השביתה הערבית של 1936 והמאורעות לא גרמו למשיכות מבוהלות של פיקדונות, אך המשבר המדיני בשאלת צ'כוסלובקיה חולל משיכת בהלה באוגוסט-ספטמבר 1938. בתוך חודשיים נמשכו שבעה אחוזים מכלל הפיקדונות במערכת הבנקאות העברית; אך עד סוף השנה חזר סך הפיקדונות במערכת לקדמותו, לפחות, תוך כדי המשך התווה אל הבנקים הגדולים ולפיקדונות לזמן קצוב.

'משבר בנקים' רציני יותר התחולל בסתיו 1939, כשהיה ברור שמלחמה עומדת בשער ממש. השיא בבהלת המשיכות התרחש בימים הראשונים של ספטמבר. מנהלי שני הבנקים הראשיים, קלרק והופיין, היו במקרה באותו הזמן בחוץ-לארץ; אך הופיין חזר כעבור ימים ספורים. בסתירה לדעתו הכריזה הממשלה על פגרה בנקאית בת שלושה ימים, ובמשך השבועיים שאחרי הפגרה אף לא הותרה לפרוע אלא 15 אחוזים מסך הפיקדונות. הופיין הזהיר מפני פעולות אלו מחשש שתהיה להן השפעה שלילית על הציבור, ובדיעבד נמתחה עליהן ביקורת מחוגי הבנקים האיתנים, כגון הביקורת בדוח של בנק הפועלים לשנת 1939 (מצוטט אצל גרוס וגרינברג, 1994, עמ' 136). הפעם סירב בנק ברקליס לבוא לעזרת בנקים מקומיים ללא ערבות ממשלתית, אולי מכיוון שסבל הפסדים מחובות 'מסופקים' בשנות המשבר הכלכלי. לעומתו המליץ הופיין למועצת מנהלי אפ"ק לבצע גם הפעם 'מבצע הצלה', להוציא הצלת כמה בנקים שנהגו לדעתו בחוסר זהירות ראויה. עם אלה נמנה 'בנק אשראי', מגדולי הבנקים הבינוניים ביישוב. מנהלו האשים את הופיין בפגיעה מכוונת במפעלו ובפירמות קואופרטיביות נוספות, כגון 'פרדס' (תדהר, כרך ב, עמ' 997). 'אשראי' ועוד מספר מועט של בנקים קטנים נאלצו אפוא להתחסל; והבנק הגרמני הקטן שיסדה 'חברת ההיכל' (הטמפלרים) בשנת 1925 נסגר בתור 'אויב' עם פרוץ מלחמת העולם. מסוף יוני עד סוף אוקטובר נמשכו יותר מ-20 אחוזים מכלל הפיקדונות; אולם ברוב המכריע של מערכת הבנקים דאו הצדיקו עצמן החקיקה של השנים 1936-1937 והחזקת יחס עתודה גבוה. אלא שהמערכת עדיין לא נרגעה כשבא גל המשיכות המבוהלות הבא, במאי 1940, בעקבות

הפלישה של גרמניה לארצות השפלה; בחודשים מאי-יולי 1940 נמשכו שוב כ־20 אחוזים מסך הפיקדונות במערכת הבנקאות היהודית, אך באוגוסט 1940 נרגעו הרוחות ונהפכה המגמה.

סך הפיקדונות במערכת הבנקים כולה פחת במשך השנתיים 1939-1940 בכ־13 אחוזים, עד כדי שפל של 15.75 מיליון לא"י. חלקם של הבנקים הזרים בסך הפיקדונות במערכת הבנקים עלה מ־28.4 אחוזים ל־40.2 אחוזים. באותן שנתיים פחת סך האשראי הבנקאי בכ־19 אחוזים והגיע ל־11.4 מיליון לא"י. חלקם של הבנקים הזרים בו פחת מ־17.6 אחוזים ל־13.6 אחוזים. צמצום סך ההלוואות במחירים שוטפים נמשך עוד שנתיים בבנקים הזרים ושלוש שנים באפ"ק, אך לא כך היה בבנקים המקומיים האחרים.

השנים 1940-1946 היו שנות גאות כלכלית בארץ־ישראל, מלווה בתעסוקה מלאה ובעליית מחירים אינפלציונית (גרוס ומצר, 1993). בשנות מלחמת העולם השנייה בלבד צמח התוצר המקומי הראלי (קרי במחירים קבועים) בכ־10 אחוזים לשנה בממוצע, והפער בקצב הצמיחה בין המגזרים היהודי והערבי הצטמצם במידה דרסטית (שם, בעברית, עמ' 302). בו בזמן גדלה כמות אמצעי התשלום במשק כמעט פי שבעה, ומדד יוקר המחיה של האוכלוסייה היהודית עלה כמעט פי שלושה (שם, עמ' 307). הגאות הזאת לא באה עקב עלייה גדולה וייבוא הון יהודי, אלא היתה תוצאה מהשפעתם של תנאי המלחמה: הביקוש הגדל של צבאות בריטניה ובעלות בריתה לסחורות ושירותים מקומיים, אפשרויות חדשות לייצא אל יתר ארצות המזרח התיכון והצורך הגדול בייצור תחליפי ייבוא.

הביקושים מחוץ וכן ההגבלות החמורות על הייבוא, בתנאיה של שיטת המטבע הארץ־ישראלית, גרמו לנזילות הרבה שהצטברה במשק בשנות המלחמה. על אלה נוסף האשראי לרכישת חומרי גלם (ולעתים גם לרכישת ציוד) שנתנו שלטונות הצבא לספקיהם בתעשייה ובחקלאות. הרווחיות הרבה והרחבת האשראי האמורה אפשרו ליצרנים רבים לממן את השקעותיהם ולהגדיל את היקף הייצור באמצעיהם־הם; ואילו במשקי הבית נצברו חסכוניות כפויים, חלקם הושקעו בניירות ערך זרים או בזהב ובמקרקעין, וחלקם הוחזקו בבנקים. הבנקים הגיבו בצמצום הדרגתי של ריבית הזכות, ואף בהורדה מסוימת של ריבית החובה – וזו נהפכה אפוא לריבית שלילית בהמשך האינפלציה. כך, לדוגמה, במרבית שנות השלושים שמר בנק הפועלים על יחס של 35 אחוזים בערך בין סך הפיקדונות לסך המזומנים (ביקופה ובבנקים), והוא הגדיל יחס רורבה זה בשנת 1938. לעומת זאת בסתיו 1941 נוסחו עקרונות חדשים: נזילות של 100 אחוזים לעומת הפיקדונות של קופות המלווה־חוסכון, ונזילות של 10 אחוזים בלבד לעומת פיקדונות לזמן קצוב. הנזילות־למעשה לגבי פיקדונות העובר־ושב, 54.5 אחוזים, החלה כבר אז לחרוג מהרצוי להנהלת הבנק (גרוס וגרינברג, 1994, עמ' 140-142). הבנקים גם פיתחו פעילות בהפצת ניירות הערך של תאגידים מקומיים, כגון 'ניר בע"מ', 'ביצור', ו'הבנק האפתיקאי הכללי'.

ה. להערכת תפקוד הבנקים

אין ספק שהבנקים קידמו את צמיחת המשק היהודי באמצעות הרחבת שירותיהם הפיננסיים וגיוונם (השוו לדין אצל מצר, 1998, עמ' 111-116; הדיון כולל השוואה למשקים אחרים בעולם). הבנקים המסחריים מילאו תפקיד מרכזי בהעברה של ייבוא ההון, גם בהעברת ההון הציבורי-ציוני וגם בהעברת ההון הפרטי (עד כמה שזה בא בצורה ממונית). הם ביצעו את התשלומים ואת התקבולים בסחר החוץ בסחורות ובשירותים ובמסחר בין הפירמות בארץ, והם אפשרו לבתי העסק להמיר את המזומנים המצטברים בקופה לפיקדונות עובר-ושב. מקצתם, ובמיוחד הבנקים הזרים, גם עסקו בסחר ניירות ערך למען לקוחות ובשמירתם של ניירות הערך (דורון, 1997).

בתחום האשראי מילאו הבנקים המסחריים את תפקידם המקובל במתן הלוואות לשם מימון ביניים של פעילות עסקית, ואחדים אף העניקו אשראי לשנים ספורות להשקעות קצרות-אופק. במרבית התקופה שרר ככל הנראה עודף ביקוש לאשראי לזמן ארוך ועסקו בו בנקים ייחודיים, בדרך כלל חברות-בנות של בנקים או של תאגידים בעלי בנקים מסחריים; 'הבנק האפותיקאי הכללי' של אפ"ק, למשל, או הבנקים של 'החברה הכלכלית לארץ-ישראל' (PEC). נוסף על כך היו חברות השקעה לא רבות, והן השקיעו במיזמים מבטיחים ובהלוואות ארוכות טווח. 'האגודה הארץ-ישראלית' (Palestine Corporation), מיסודם של חברי 'המועצה הכלכלית' הלונדונית, היתה החברה הבולטת ביניהן. כבר הוזכר כי בשוק המשכנתאות פעלו גם בעלי הון פרטיים, כנראה בתיווכם של הקבלנים ואולי גם של הבנקים המסחריים, לצד הבנקים למשכנתאות. גם חברות הביטוח נכנסו בהדרגה לתחום הזה. היו שטענו כי מערכת הבנקים בארץ הוקמה בימי המנדט לפי הדגם הבריטי: ראשית, מכיוון שהתקיימה בה הפרדה חדה בין בנקים מסחריים מזה, בנקים למשכנתאות מזה ובנקים להשקעות מזה; שנית, מכיוון שהיו בה בנקים מועטים יחסית, בעלי סניפים רבים (כגון גרנוולד, 1934, וקלרק, 1932, עמ' 103). אולם ספק אם ההבחנה היתה נכונה, בייחוד משנות השלושים ואילך. מרבית הבנקים אמנם נהגו כ'בנקים מסחריים' קפדניים עד כמה שפעילותם נשענה על פיקדונות לפי-דרישה, אולם הפיקדונות לזמן קצוב, לא כל שכן הונם העצמי ומקורות שגויסו באמצעות הפצת איגרות-חוב, היו מבחינתם בסיס למתן הלוואות גם לתקופות ארוכות יותר ואף למתן הלוואות לשם השקעה. נוסף על כך אגודות שיתופיות רבות יזמו תכניות חיסכון לבניין למען חבריהן. גם מדיניות הסינוף של הבנקים לא התנהלה לפי דגם אחד מובהק.

מבחינות אחדות אף היו קווי אופי ייחודיים למערכת הבנקים ביישוב, פועל יוצא של שלושה גורמים עיקריים: ייבוא ההון הרב יחסית צמצם את הצורך בגיוס הון מקומי; בנקים מסוימים פעלו ממניעים 'בלתי-עסקיים' נוסף על השאיפה לרווחיות 'סבירה'; היה משקל רב לבנקים זרים במערכת, ועל הבעייתיות שנכרכה בהם כבר עמדנו לעיל.

בשנות העשרים בלט חלקה של התנועה הציונית - במובנו הרחב של המונח - בהתפתחות של מערכת הבנקים היהודיים. ההסתדרות הציונית העולמית, באמצעות מכשיריה הפיננסיים:

בנק אוצר התיישבות היהודים וקרן היסוד, פיתחה את בנק אפ"ק והקימה את בנק המשכנתאות 'הכללי'. נוסף על כך היא אפשרה את כינון בנק הפועלים. 'החברה הכלכלית לארץ-ישראל' (יזמה של קבוצה ציונית אמריקנית מחסידי לואיס ברנדייס), בהשתתפות 'ועד הסיוע המאוחד' (הג'וינט), הקימה את 'הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים', את 'בנק משכנתאות ואשראי', ואת 'הבנק להלוואות' שהתמחה בהלוואות לעסקים קטנים. חברה זו גם יזמה מפעלי תשתית או השתתפה בהונם היסודי בתור חברה להשקעות. חברת השקעות דומה, 'האגודה הארץ-ישראלית' של קבוצת בעלי הון יהודים-אנגלים אוהדי המפעל הציוני בארץ, כבר הוזכרה לעיל (על שתי חברות ההשקעה הללו ראו אוליצור, 1939, עמ' 230-232). גם את 'בנק מרכנטיל' (1924) - בנק שיסודו בהון מקומי ובהון בריטי - וגם את 'בנק המזרחי' (1925) יש להחשיב בתור מיזמים ציוניים. בנקים אלו היו 'אידאולוגיים' מבחינת שאיפתם לשרת תכליות לאומיות (ובחלקם גם מגזריות), יחד עם התכלית של רווחיות עסקית. כפי שנאמר, למשל, בדוח 'החברה הכלכלית' משנת 1936: 'החברה הדגישה תמיד פעילויות קונסטרוקטיביות ויצרניות ודירגה את עשיית הרווחים בדרגת חשיבות נמוכה מהן' (מצוטט אצל גרוס וגרינברג, 1994, עמ' 233). תכונה זו של הבנקים הציוניים התבלטה בעתות משבר כלכלי, כאשר הם היו מוכנים להעניק אשראי על בסיס של שיקולים לא-עסקיים. בו בזמן התפתחו האגודות השיתופיות לאשראי בשני מגזרים 'מעמדיים', והן שאפו למירב הרווח במסגרת נתונין. עם זאת רווחה בהן תודעה של שירות לקהל לקוחותיהן, והיא הניעה כמה מהן להסתכן במדיניות הלוואות ליברלית (מדי) בעתות משבר, כפי שראינו לעיל. בתקופת הגאות של שנות השלושים התפתחה הבנקאות העסקית בלבד, כפי שראינו. בין בנקים חדשים אלה עתיד לבלוט 'בנק דיסקונט' שיסדה ב-1935 משפחת רקנאטי מסלוניקי. במסגרת אותה תנופה נוספו בנקים שכוונו למגזרים או לנושאים ייחודיים. היו בנקים כאלה בין מיזמי שנות העשרים: בנק הפועלים שירת רק את מפעלי חברת העובדים ואת מנגנוני ההסתדרות הכללית; ו'הבנק המרכזי' נוסד במפורש לשם טיפוח הקואופרציה לסוגיה ולהדרכת קואופרטיבים חדשים, אם כי הוא לא הקפיד לשרת רק את התכלית הזאת והלווה גם לפרדסנים. עתה נוספו הבנקים של יוצאי גרמניה - בנק יעקב יפת ושות', בנק אלרן ובנק פויכטוונגר (פויכטוונגר קנה את מניות 'הבנק המסחרי הכללי' של 'פויירינג'). בנקים אלו אמנם עסקו בבנקאות כללית וכן במימון סחר חוץ, אך התמחו בפיתוח שוק ניירות הערך. בנק יפת גם היה הבנק היחיד בארץ שסחר בהיקף גדול במטבעות ובמטילי זהב וכסף. וחברת בת של בנק אלרן פיתחה את התחום של 'משכנתאות שניות' (מיכאליס, 1984). גם בנק התעשייה השתייך לסוג זה של בנקים מתמחים. הרושם הכללי הוא שהבנקים המסחריים לא ראו בעסקים קטנים ובמשקי בית לקוחות רצויים במיוחד, והשאירו מגזרים אלה ברצון רב לפעילות האגודות. מדיניות הסניפים שלהם היא אחד הסימנים לכך. בנקים רבים פתחו אמנם סניפים בערים השונות, ובערים הגדולות (תל-אביב וחיפה) אפילו יותר מסניף אחד, אבל כל אלה היו פתוחים רק לפני הצהריים. לבנק הפועלים לא היו סניפים כלל. הבנקים גם לא פעלו לעודד את הקהל להעדיף בתשלומיו המחאות (שיקים) על פני מזומנים, אף כי אין ספק שנוהג זה התפשט

והלך במשך התקופה בקרב אנשי העסקים. ייתכן שגם בנושא זה נתנו הבנקים הורים הגדולים את הטון. באגודות השיתופיות בדרך כלל נרשמו 'הפיקדונות לפי דרישה' בפנקסים שבידי הלקוחות, ולשם פירעון במזומנים היה על הלקוח לבוא למשרדי האגודה. לפיכך ספק אם הפיקדונות באגודות היו חלק מ'אמצעי התשלום' של הקהל.

באיוז מידה קידמו הבנקים את החיסכון הפרטי ביישוב? נדמה שהחלוצות בתחום זה היו האגודות השיתופיות לאשראי. הן ארגנו מבצעי חיסכון למטרת שיכון, הצורך הבסיסי ביותר ביישוב הגדל. גם הסתדרות העובדים הכללית פיתחה בהמשך הזמן את תחום השיכון על בסיס של חסכוניות וערבות הדדית. רוב הבנקים, ובפרט הקטנים יותר, השתדלו למשוך פיקדונות לזמן קצוב באמצעות הבטחת ריבית גבוהה יחסית. קשה להעריך אם הם עשו די לפיתוח הנוהג של השקעה בניירות ערך, עד בוא העלייה ממרכז אירופה, המורגלת בצורת נכסים זו. בהקשר זה יש לציין גם את העובדה כי יחידים, פירמות, והבנקים עצמם העדיפו ניירות ערך זרים על פני ניירות מקומיים (אולי פרט לאיגרות החוב של בנק המשכנתאות 'הכללי'). כללית תהליך ההסתגלות למתווכים פיננסיים ולנכסים פיננסיים (לרבות ביטוח חיים) הוא אטי מטבעו, ובמיוחד בארץ שגידול האוכלוסייה המתמיד בה הופך השקעה במקרקעין לכדאית מאוד. בשנות האינפלציה (מ'1940 ואילך) התברר, למרבה האירוניה, כי בהיעדר כל הסדרי הצמדה יצאו אז נשכרים דווקא החוסכים בנכסים 'מסורתיים', ובראשם מקרקעין וזהב. השאלה הקשה ביותר היא עד כמה הבנקים היהודיים קידמו, או אפילו יזמו, מפעלים ומבצעים עסקיים חדשים, ועד כמה הם רק נענו לביקוש של מיזמים שכבר הוכיחו את עצמם. השאלה ודאי מצריכה מחקר מיוחד והיא שנויה במחלוקת בספרות הכלכלית-היסטורית; וכבר לפני שלושים שנה טען ברטרנד ג'יל (1970) במאמר בסדרת 'פונטנה' שהבנקים היו בדרך כלל גורם 'נגרר' ולא הובילו את תהליך התייעוש האירופי במאה הי"ט. במחצית הראשונה של שנות העשרים גילו הבנקים ביישוב, ובראשם אפ"ק ובנק הפועלים, נכונות רבה לקדם יזמות בענף הקבלני ובתעשייה. אך מכיוון שנכוו קשות בתקופת משבר העלייה הרביעית, הם נעשו זהירים הרבה יותר – עד לתנופה המחודשת של גאות העלייה החמישית. דוגמה מובהקת של היענות לענף שנראה בטוח נמצאת בהלוואות לפרדסנים. אבל לשם הבטחת ההחזרים ניסו הבנקים המעורבים בענף לעודד התארגנות קרטלית של ייצוא ההדרים. המפעלים הגדולים ביותר – חברת החשמל, חברת האשלג, ובנק אפ"ק עצמו – נעזרו אמנם בהון ציבורי-ציוני לשם ייסודם, אך כשהצליחו בדרכם גייסו הון נוסף בבורסה של לונדון, בהיעדר שוק ניירות ערך ראוי לשמו בארץ.

ביבליוגרפיה

אוטנווסר, 1955

Ottenssooser Robert David, *The Palestine Pound and the Israel Pound*, Ambilly

אוליזור אברהם, 1939

ההון הלאומי ובנין הארץ, הלשכה הראשית של קרן היסוד, ירושלים.

נחום גרוס

- בנק ישראל, 1986
תאגידים בנקאיים רגילים ומיוחדים, 1985-1903, המפקח על הבנקים, יחידת המחקר, ירושלים.
ג'יל, 1970
- Gille Bertrand, 'Banking and Industrialization in Europe, 1730-1914', in: Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, III, London, pp. 255-300
גלעדי דן, 1973
היישוב בתקופת העלייה הרביעית, תל-אביב.
- גרונוולד, 1946-1934
Grunwald Kurt, 'Recent Developments in Palestine Banking' [title varies], *The Banker*, London, generally in the October issue
גרוס נחום, 1995
'זומות יהודית בכלכלה הקפיטליסטית - הצורך בדיון משווה', בתוך: מנחם בן-ששון (עורך), דת וכלכלה: יחסי גומלין, ירושלים, עמ' 47-52.
גרוס נחום, 1999
לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים.
גרוס נחום ויצחק גרינברג, 1994
בנק הפועלים: חמישים השנים הראשונות, 1971-1921, תל-אביב.
גרוס ומצר, 1993
Gross Nachum T. and Metzger Jacob, 'Palestine in World War II: Some Economic Aspects'
מתורגם לעברית בתוך: גרוס, לא על הרוח לבדה, שם, עמ' 300-324.
דורון שלום פ', 1997
'מלשכת חליפין לבורסה (1962-1933)', רבעון לבנקאות, מס' 137, עמ' 43-83.
הורווייל, 1936
Palestine, Report by Mr F. G. Horwill on the Banking Situation in Palestine, Jerusalem, July 1936
הלוי נדב, 1977
'תקופת השלטון המנדטורי, 1945-1918', בתוך: נ' גרוס, נ' הלוי ואחרים, בנקאי לאומה בהתחדשותה: תולדות בנק לאומי לישראל, תל-אביב, עמ' 111-201.
זיו בנימין, 1937
כסף ואשראי בארץ-ישראל, תל-אביב.
חקים ואל-חוסייני, 1938
Hakim George and El-Hussayni M. Y., 'Monetary and Banking System', in: Sa'id B. Himadeh (ed.), *Economic Organization of Palestine*, Beirut, pp. 445-450
לבסקי חגית, 1995
'האמנם קיים קשר 'מהותי' בין יהודים וקפיטליזם? - המקרה הארץ-ישראלי', בתוך: מנחם בן-ששון (עורך), דת וכלכלה: יחסי גומלין, ירושלים, עמ' 387-399.
מיכאליס א"פ, 1984
'מאה שנה בנקאות ומטבע בארץ-ישראל', רבעון לבנקאות, מס' 91, עמ' 64-103.
מצר, 1998
Metzger Jacob, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge
סקירת א"י, 1946
Palestine, A Survey of Palestine, Jerusalem

הבנקאות היהודית וצמיחת המשק בתקופת המנדט

עופר, 1967

Ofer Gur, *The Service Industries in a Developing Economy: Israel as a Case Study*, New York

פושטר אשר, 1960

בנקאות: הלכה ומעשה, ירושלים.

קלונסקי שלמה ז', 1978

בנקים בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי, 1918-1947, תל-אביב.

קלרק, 1932

Clark A. P. S., 'Commerce, Industry, and Banking', in: Harry Viteles and Khalil Totah (eds.), *Palestine: A Decade of Development*, Philadelphia, The Annals of the American Academy of Political and Social Science, vol. 164, pp. 95-107

קרלינסקי נחום, 2000

פריחת ההדר: יזמות פרטית ביישוב, 1890-1939, ירושלים.

תדהר דוד, תש"ז-תשל"ג

אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, תל-אביב.

תובי, 1998

Thobie Jacques, 'Les Embarras du Crédit Lyonnais en Palestine au Debut du XX  Sicle', (Lecture at a conference, Jerusalem, November 1998, by courtesy of the author), 32 pp.

עמוד ריק